

Developmental History of Plant Imprints of the Safavid Era Coins

Abdolkarim Attarzadeh¹, Fatemeh Faramarzian²

1. Associate Professor, Department of Islamic Art, Soore University, Tehran, Iran
2. Master of Islamic Art, Department of Islamic Art, Soore University, Tehran, Iran

Received 2022/05/22 | Accepted 2022/08/01

Abstract

Among the imprints used on the coins of the Safavid era, one can mention human faces, plant imprints, geometric imprints, animal imprints, and sometimes objects. It is said that the Safavids achieved significant development in patterns and themes engraved on coins. The reason why this subject matter is chosen for investigation is that there are different plant imprints along with calligraphy and Nastaliq scripts and also the images of kings on the coins. Therefore, examining and introducing the techniques of the aforesaid imprints on coins is the main goal of the present study. The research findings answer the following questions: 1) what are the characteristics of plant imprints on coins during the period of Safavids? 2) As it can be said that one of the most significant phenomena of art in this period is plant imprints, what is their degree of importance of them compared to the other designs?

The number of minted coins in the Safavid era which are decorated with the image of plants, is 438. All of them are exhibited and available in Tehran museums and studied in the present research. The research method in the present study is descriptive-analytical based on quantitative data and the data analysis is conceptual and qualitative.

The results show that the extensive use of arabesque imprints in the Safavid era and combining it with calligraphy has led to the remarkable development of hammered coins. Also using the protraction method for writing letters in Nastaliq calligraphy, putting letters on top of each other, and integrating this art with flower arrangements and beautiful arabesque in the Safavid era has doubled the value of Iranian coins. Flowers with three, five, and six petals, decorative (bergamot) floral arabesque, dragon leaf arabesque, leafy arabesque, single leaf, and tree are the most important plant imprints of the Safavid era which are observed on coins as well as other imprints. Most of the plant imprints used for the decoration of coins were decorative flowers (bergamot) from the period of Shah Ismail 1 to the period of Shah Abbas 1. The combination of imprints has been used since the period of Shah Abbas 2 until the end of the Safavid era.

Keywords: Numismatics, Plant imprints, Safavid era, Metal working, Inscription on the coins.

Copyright © 2020-2021 Cultural Heritage Records Studies. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

Attarzadeh, Abdolkarim, Faramarzian, Fatemeh. (2022). Developmental history of plant imprints of the safavid era coins. *Cultural Heritage Records Studies*, 4(1):44-59.

Corresponding Author: Abdolkarim Attarzadeh, Associate Professor, Department of Islamic Art, Soore University, Tehran, Iran.
Email: attarzade92@yahoo.com

سیر تحول نقوش گیاهی سکه‌های دوره صفویه^۱

عبدالکریم عطارزاده^۱، فاطمه فرامرزیان^۲

۱- دانشیار گروه هنر اسلامی دانشکده هنر، دانشگاه سوره، تهران، ایران.
۲- کارشناس ارشد هنر اسلامی دانشکده هنر، دانشگاه سوره، تهران، ایران.

دریافت: ۱۴۰۱/۳/۱ | پذیرش: ۱۴۰۱/۵/۱۰

چکیده

از نقوش مورد استفاده بر روی سکه‌های دوره صفویه، می‌توان به چهره‌های انسانی، نقوش گیاهی، نقوش هندسی، نقوش حیوانی و گاهی اشیاء اشاره کرد. عصر صفوی به‌ویژه در زمینه تغییرات پدیدآمده بر روی سکه‌ها، دوره‌ای ویژه تلقی می‌شود. ترسیم نقوش متنوع گیاهی در کنار خط نستعلیق و هم‌نشینی طرح و خط و تصویر شاهان، اهمیت و دلیل انتخاب این موضوع است؛ با این هدف که دلایل و شیوه‌های استفاده از نقوش گیاهی را بررسی و معرفی کند. پرسش پژوهش حاضر این است که ویژگی‌های نقوش گیاهی سکه‌های دوره صفویه چیست و در مقایسه با خطوط و سایر نقوش روی سکه، از چه جایگاهی برخوردار است؟ جغرافیای این پژوهش، تمامی موزه‌های دارای سکه‌های به نمایش درآمده در شهر تهران است. جامعه آماری پژوهش کامل و تمامی ۴۳۸ عدد سکه دارای نقش گیاهی و موجود در بخش نمایشگاهی موزه‌های تهران می‌باشد. روش تحقیق، توصیفی (وصف و معرفی اولیه نقش‌های گیاهی بر اساس صورت ظاهر) بر پایه داده‌های کمی و نموداری و سپس تحلیل کیفی و مفهومی (جایگاه تاریخی و نخست نقش‌های گیاهی و مفاهیم و اصول حاکم بر آنها) بر مبنای نتایج حاصله از بررسی داده‌هاست. در نهایت به این نتیجه خواهیم رسید که بهره‌گیری فراوان از نقوش اسلیمی در عهد صفوی و ترکیب آن با خوشنویسی، موجب پیشرفت چشم‌گیر سکه‌های چکشی شده است. همچنین، استفاده از حروف کشیده در رسم الخط نستعلیق و سوار کردن حروف بر روی یگدیگر و ادغام این هنر با گل‌آرایی و اسلیمی‌های زیبا در دوران صفویه، وجهت سکه‌های ایرانی را دوچندان نموده است. گل‌های سه، پنج و شش‌پر، تزئینی (ترنج)، اسلیمی گل‌دار، اسلیمی دهان‌اژدری، اسلیمی برگ‌دار، تک‌برگ و درخت، مهم‌ترین نقوش گیاهی دوره صفویه است که در کنار سایر نقوش بر سکه‌ها خودنمایی کرده‌اند. از دوره شاه اسماعیل اول تا دوره شاه عباس اول بیشترین نقوش گیاهی مورد استفاده برای تزئین سکه‌ها، گل تزئینی (ترنج) و از دوره شاه عباس دوم تا پایان دوره صفویه، نقوش ترکیبی بوده است.

واژه‌های کلیدی: سکه‌شناسی، نقوش گیاهی، دوره صفوی، فلزکاری، کتیبه روی سکه.

کپی رایت © دو فصلنامه مطالعات اسناد میراث فرهنگی: دسترسی آزاد؛ کپی برداری، توزیع و نشر با ذکر منبع آزاد است.

عطارزاده، عبدالکریم، فرامرزیان، فاطمه. (۱۴۰۱). سیر تحول نقوش گیاهی سکه‌های دوره صفویه. مطالعات اسناد میراث فرهنگی، ۴ (۱): ۴۴-۵۹.

* نویسنده مسئول: عبدالکریم عطارزاده، دانشیار گروه هنر اسلامی دانشکده هنر، دانشگاه سوره، تهران، ایران.

پست الکترونیک: attarzadeh92@yahoo.com

۱. این مقاله برگرفته از پایان‌نامه نویسنده دوم با راهنمایی نویسنده اول است که در سال تحصیلی ۱۳۹۷-۱۳۹۶ در دانشگاه سوره از آن دفاع شده است.

مقدمه

بهره‌گیری از نقوش گیاهی روی سکه‌ها، پیش از دوره اسلامی نیز مرسوم بوده و بیشتر جنبه مذهبی داشته است. برای نمونه، بر پشت سکه‌های ارشک، مؤسس سلسله اشکانی، گیاهانی که مظهر خدایان هستند، نقش گردیده است؛ البته در بعضی موارد نیز گیاهان واقعی حک شده‌اند، مانند خوشه گندم، درخت خرما، انگور، گلدان و انار (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۷۹: ۴۰-۳۶). در اوایل دوره اسلامی بر سکه‌های منسوب به خلفای راشدین، نقوش‌های گیاهی بته، چهار و سه گل حک می‌شد (تراپی طباطبایی، ۱۳۵۰: ۳۱۷-۳۱۳). یکی از عناصر تزئینی سکه‌های دوره ایلخانیان، نقوش گل شش پر و هشت پر بود (برومند، ۱۳۹۶: ۳۷). در این دوره بر روی سکه‌های موسوم به خلفای راشدین، نقوشی شبیه گل ضرب می‌شد که روی سه گلبرگ آن، نام ابوبکر، عثمان و عمر، و در مرکز گل، نام امام علی (ع) نقش شده است (آذری نیا، ۱۳۹۶: ۴۳). همچنین، بر سکه‌های آل جلاویر نیز نقش گل نه پر، شش پر، پنج پر و سه پر دیده می‌شود (تراپی طباطبایی، ۱۳۵۰: ۱۲۴-۱۰۷). یکی از ویژگی‌های قابل توجه سکه‌های امیران سلسله آق‌قویونلوها نیز، استفاده از نقش اسلیمی ختایی‌ها بود (همان، ۱۶۸-۱۵۸) که گاهی بخش ویژه‌ای را به خود اختصاص می‌داد. آنچه در دوره اسلامی و پیش از دوره صفوی در سکه‌های مکشوفه مشهود است، اختصاص قسمت‌های محدود و صرفاً خالی مانده‌ای است که با نقوش‌های گیاهی اسلیمی، گل‌های چندپر و مانند آنها تکمیل می‌شد.

نقوش گیاهی در کنار سایر نقوش‌ها و خط‌ها، بر روی سکه‌ها، گاه به صورت تجریدی و خلاصه شده و گاه نزدیک به طبیعت در طول تاریخ به کار رفته است. نقوش گیاهی، هم از نظر زیبایی و طبیعت محوری مورد توجه قرار داشتند و هم اینکه گاهی هر گیاهی، گلی، درختی و منظره‌ای، نماد و نشانه‌ای برای باورهای حاکمان یا

گروه‌های مختلف جامعه بود. بر این اساس، در دوره‌های مختلف از انواع نقوش گیاهی، مانند گل‌های چندپر، اسلیمی ختایی، پیچک، سنبله، برگ خرما، شاخه‌های درختان نخل و بلوط، بوته گل، بید مجنون، گندم، درخت خرما، اسلیمی برگ‌دار، اسلیمی دهن‌اژدری، اسلیمی گل و برگ‌دار، انار، برگ بلوط، برگ زیتون، برگ شبدر، برگ نخل، انگور، خوشه انگور، گل سرخ، گل پنج‌پر و غیره استفاده شده است. از آنجایی که تحول نقوش گیاهی در نقاشی، بر اساس اسناد و مدارک باقی‌مانده به‌خوبی هویدا است، با مراجعه به مطالعات انجام‌شده در این زمینه، می‌توان سیر استفاده از نقوش گیاهی را نیز بر سکه‌ها مشاهده کرد. به همین جهت، در ابتدای دوره اسلامی برای نقش‌اندازی بر سکه‌ها بیشتر از شاخه‌های برگ‌دار و ساده گیاهی استفاده می‌شد. می‌توان گفت، تا انتهای دوره تیموریان، نقوش گیاهی بر سکه، بیشتر نقش حاشیه‌سازی و پرکردن فضای خالی دور کتیبه و نقش حاکم را به عهده داشت و مهم‌ترین نقش در این دوره‌ها، همین اسلیمی‌سازی‌های ساده و برگ‌ها و گل‌های چندپر ساده بود. با تنوع و تحولی که در نقوش گیاهی به‌ویژه گل‌های ختایی، پس از دوره تیموری ایجاد شد، سکه‌ها با نقوش‌های گیاهی متنوع‌تری خودنمایی کردند که در این پژوهش به آنها اشاره شده است.

سکه، معتبرترین و زنده‌ترین سند از تاریخ گذشته ملت‌ها و کشورها بوده و از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. در مطالعات تاریخ هنر، فواید سکه‌شناسی فراوان است. شعائر و باورها و اعتقادات، رسم‌الخط‌های مختلف و سیر تاریخی آنها، هنر قلمزنی و حکاکی، اطلاعات مهم درباره ساختمان‌ها، معابد، لباس، تاج و تخت، ابزار جنگی، حیوانات و وسایل حمل و نقل از موضوعاتی است که می‌توان با بررسی سکه‌ها به‌دست آورد. امروزه در گفتمان‌های نشانه‌شناختی و رویکردهای تحلیل نشانه، سکه‌ها جایگاه والایی دارند، چرا که حامل ویژگی‌های

لازم برای درک نشانه‌ها هستند.

در دوره طولانی صفویه، بهره‌گیری از نقوش گیاهی روی سکه‌ها، با تنوع و تحول ادامه داشته است. عرصه هنر ایران زمین در دوره صفویه، در بسترهایی همچون معماری، نگارگری، خوشنویسی، قالی‌بافی، فلزکاری، سفالگری، پارچه‌بافی و مانند آنها، دست‌آوردهای چشم‌گیری داشته است. در این میان، فلزکاری و در دل آن، هنر ضرب سکه، تحوّل اساسی یافت و هویت خود را به عنوان یک کالای اقتصادی بیشتر از گذشته به دست آورد. از آنجا که تحول و تنوع در ساخت و هنرنمایی بر سکه ارتباط مستقیمی با شکوفایی اقتصادی و ارتباطات تجاری دارد، همزمان با ایجاد امنیت نسبی در جامعه و ارتباط دولت صفویه با سایر دولت‌ها، سکه نیز بیش از پیش مورد توجه قرار گرفت و گستره جغرافیایی وسیعی را در این دوره به خود اختصاص داد. ارزش والای اسناد مالی در یک جامعه، لزوم توجه وافر به خط و نقش‌اندازی بر آن را دوچندان کرده است.

روش نقش‌آفرینی روی سکه‌های فلزی، معمولاً به صورت حکاکی بود که البته روی قالب‌های اصلی پیاده و سپس ضرب و تکثیر می‌شد. متداول‌ترین تعریف حکاکی، تراش و ایجاد خراش یا شیارهای ظریف و اغلب کم‌عمق بر روی فلزات قیمتی و نیمه قیمتی و سنگ‌هایی چون زمرد و یاقوت و همچنین انواع قالب‌های ضرب سکه (سرسکه) است (سیدصدر، ۱۳۸۸: ذیل حک و حکاکی). در این میان نقوش گیاهی، در کنار سایر طرح‌ها، با دیدگاهی ویژه مورد توجه قرار گرفته است. بنابراین، پژوهش حاضر با هدف اشراف بر نقوش گیاهی سکه‌های دوره صفوی و رویکرد مفهومی و کاربردی آنها، به دنبال یافتن پاسخ برای این پرسش بود که نقوش گیاهی سکه‌های دوره صفویه دارای چه ویژگی‌هایی است و از چه جایگاهی برخوردار است؟ جامعه آماری این پژوهش، کامل و شامل تمامی سکه‌های دارای نقش گیاهی موجود در بخش

نمایشگاهی موزه‌های دارای سکه دوره صفوی در شهر تهران بوده است. در موزه‌های مذکور، روی برخی از سکه‌های دوره صفوی نقش گیاهی وجود نداشت (که احتمالاً به دلیل صاف شدن سطح سکه، نبود فضای خالی و یا پرشدن آنها با نقوش هندسی و خط بوده است)، بنابراین از میان تعداد ۶۳۶ عدد سکه، تعداد ۴۳۸ عدد سکه دارای نقوش گیاهی شناسایی شد که شامل: ۲ سکه از موزه رضا عباسی، ۲۵ سکه از موزه ملی ایران (بخش اسلامی)، ۱۴ سکه از موزه پول، ۲۵ سکه از موزه بانک ملی، ۷۶ سکه از موزه سکه بانک سپه و ۲۹۶ سکه از موزه ملک بود. بر اساس بررسی‌های انجام شده و مراجعه به متون، حجم قابل توجهی از سکه‌های دوره صفوی در موزه‌ها و مجموعه‌های نمایشگاهی تهران نگهداری می‌شوند، اگرچه در موزه‌های متعدد ایران همچون موزه‌های استان‌های آذربایجان شرقی و غربی و نیز موزه‌های خارجی، سکه‌های متعددی از دوره صفویه موجود است، اما همانندی آنها با سکه‌های موجود در موزه‌های تهران و امکان رصد آنها این امکان را به نگارندگان داده تا داده‌های مضبوط در تهران را مورد بررسی قرار دهند.

پیشینه

در خصوص سکه‌های دوره صفویه، مطالعات گسترده‌ای انجام شده و ویژگی‌های فنی، جنس، محل‌های ضرب، نقوش انسانی، خط و موضوعات اقتصادی و سیاسی پیرامون آن مورد توجه قرار گرفته، اما تاکنون به صورت تخصصی نقش گیاهی آنها، با رویکردی که در این مقاله ذکر شد، بررسی نگردیده است. از آنجا که در متن از منابع کتابی استفاده شده، در قسمت پیشینه، صرفاً به چند مقاله و پایان‌نامه به عنوان نمونه اشاره شده است. ثواب و همکاران در مقاله‌ای با موضوع «روند دگرگونی نقوش و شعائر مذهبی بر روی سکه‌های دوره صفوی» که در سال ۱۳۹۵ در مجله تاریخ‌نامه بعد از

در مقاله‌ی علی اکبر یزدانی با عنوان «پول ایران در دوره‌ی صفویه» که در روزنامه‌ی پیام بهارستان، در بهار ۱۳۹۱، سال چهارم، دوره‌ی دوم، شماره پانزدهم به چاپ رسیده است، به انواع واحدهای پولی و جنس و وزن آنها اشاره شده است. بنابر نظر یزدانی، پول ایران در دوره صفویه، نقره، مس و طلا بوده، اما طلا بیشتر جنبه‌ی تشریفاتی داشته است. در این دوره، وزن سکه‌ها در تمام ایالات یکی بود و روی سکه‌ها، عبارت «لا اله الا الله» و یا «محمد رسول الله» و در طرف دیگر، اسم پادشاه، تاریخ و محل ضرب، منقوش بود. در نتیجه‌ی این مقاله خواهیم خواند که سلطنت صفویه، از چند نظر واجد اهمیت بود که مهم‌ترین آنها، وحدت ایرانیان، رسمی شدن مذهب تشیع و ترقی صنایع و هنرها در این دوره بوده است.

در پایان‌نامه‌ی دیگری با عنوان «سازمان پولی ایران در عصر صفویه» که در سال ۱۳۸۷ زهرا قشقایی نژاد در مقطع کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، در رشته تاریخ ایران اسلامی نوشته، به این مطالب اشاره شده است که: سازمان پولی، بخشی از دستگاه اداری حکومت بود که زیر نظر شاه اداره می‌شد. سکه‌های ضرب شده در ضرابخانه‌های عصر صفوی دارای تنوع و اشکال مختلفی بودند.

مصطفی فرهمند پور در پایان‌نامه‌ی «نظام ضرابخانه‌ای و مسکوکات عصر قاجار» که در سال ۱۳۹۱ در مقطع کارشناسی ارشد، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد شاهرود، گروه تاریخ گرایش ایران اسلامی دفاع شد، این مباحث را مورد بررسی قرار داده است: «با روی کار آمدن قاجار، نشانه‌هایی از شیر و خورشید بر روی سکه‌ها منقوش شد که این نقوش را به نوعی می‌توان به اعتقادات ملی ایرانیان نسبت داد و دلیل آن را در گذشته تاریخی ایرانیان جستجو کرد».

فریبرز خسروی در پایان‌نامه‌ی «بررسی نقوش سکه‌های دوران ایلخانی موزه ملک تهران با کاربردی در گرافیک معاصر» که در سال ۱۳۸۷ در مقطع کارشناسی ارشد،

اسلام، سال ششم، شماره دوازدهم، صفحات ۱۱۱-۶۳ به چاپ رسیده است، بیان کرده‌اند که صفویان از سکه به مثابه ابزاری در نشر شعائر شیعه بهره گرفته‌اند و سکه‌هایشان از نظر قالب گرافیکی، رسم الخط و نقوش به‌کار رفته، دارای سبکی خاص و متمایز از سایر ادوار است. آن چه بر روی سکه‌های این دوره ظاهر گردید، نوعی نبوغ هنر سکه زنی است و هویت ناب ایرانی-اسلامی با به کارگیری خط و تزئینات گیاهی و حیوانی جدید، تجلی نموده است.

در پایان‌نامه‌ی فرزانه قائینی با عنوان «سکه‌شناسی دوره صفویه (بر اساس اوضاع مذهبی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و نظامی دوره صفویه)» که در سال ۱۳۷۵ در مقطع کارشناسی ارشد، در دانشگاه تربیت مدرس دفاع شده، نقوش و خطوط به‌کار رفته بر روی سکه‌ها معرفی و اشاره شده که این نقوش، اطلاعات ارزشمندی در زمینه آداب و رسوم موجود از یک‌طرف و تنوع هنرنمایی در خوشنویسی و نقاشی از طرف دیگر، ارائه داده‌اند. بنا به نظر قائینی، نقش‌های اسلیمی و تزئینات تذهیب در دوره صفویه، تنوع بیشتری پیدا کرده و از دوره شاه عباس اول زمینه سکه‌ها با گل‌های تزئینی زینت یافته، به گونه‌ای که در اواخر دوره صفویه به اوج خود رسیده و زمینه بسیار زیبایی را در لابه‌لای شعائر مذهبی و القاب و عناوین شاهان به وجود آورده است. بابک بهشید نیز در مقاله‌ای با عنوان «بازنگری بر تاریخ ظهور شاه اسماعیل صفوی در عرصه سیاسی ایران بر طبق سکه‌های نویافته از وی» که در مجله باستان‌شناسی ایران، بهار و تابستان ۱۳۹۹، شماره ۱۸ صفحات ۱۹-۱۳ به چاپ رسیده، به حوادث سیاسی و زندگی پادشاهی شاه اسماعیل پرداخته و ضمن تطبیق حوادث با اطلاعاتی که از سکه‌های این دوره به‌دست آمده، درستی یا نادرستی این اطلاعات تاریخی را به بحث و تحلیل کشانده است. اهمیت تاریخی سکه‌ها به عنوان اسنادی قابل اطمینان در این مقاله به خوبی نشان داده شده است.

هنوز پس از بیست و هفت قرن هم‌چنان پابرجا و استوار است. به گفته بیانی، تاریخچه بهره‌گیری از سکه به هزاره‌های قبل از میلاد می‌رسد (ملکزاده بیانی، ۱۳۸۹: ۲۱). به بیانی دیگر، سکه‌ها راست‌گوترین رایان تاریخند، چون معمولاً در مجموع، اطلاعاتی را ارائه می‌دهند که متون تاریخی و دیگر آثار بازمانده از اعصار گذشته، چنین اطلاعات دقیق و اطمینان‌بخشی را بازگو نمی‌کنند. مشخصاتی مانند جنس فلز، وزن، عیار، خطوط، نقوش و شعارها و از همه مهم‌تر تاریخ و محل ضربشان عوامل مؤثری هستند که در رفع بسیاری از ابهامات تاریخی، دانش‌پژوهان را یاری می‌دهند، به گونه‌ای که امروزه کمتر محقق و مورخی می‌تواند بدون استفاده از این منابع موثق، در ارائه یک اثر قابل قبول توفیق یابد.

دولت صفوی، در اوایل قرن دهم هجری، تأسیس گردید. شاهان صفوی با رسمی کردن مذهب شیعه و تشکیل حکومت مرکزی، دولت بزرگ و نیرومندی را بنیان نهادند. در این دوره، ایران با بعضی از کشورهای اروپایی روابط نزدیکی برقرار کرد. هنر دوره صفویه، نشان‌دهنده شکوه میراث گذشته ایران است. هنرمندان دوره صفویه، در مواردی از عناصر تزئینی، که نشان‌دهنده رسوم دوره ساسانیان بود، استفاده می‌کردند تا از این طریق بتوانند شکوه و جلال قبل از خود را به دست بیاورند. به گفته سیوری (۱۳۷۲: ۱۴۸) با روی کارآمدن خاندان صفوی، باب تازه‌ای در هنر ایران گشوده شد و به اوج خود رسید. تحولات سیاسی، مذهبی، اقتصادی و همچنین هنری دوره صفویه، نقش به‌سزایی در ضرب سکه این دوره داشته است. دقت فراوان در کیفیت فلز، ظرافت در به کار بردن نوشته‌های زیبا و هنرمندانه، خوانایی متون و اشعار روی سکه، از ویژگی‌های این دوره است. به گفته اسماعیلی (۱۳۸۵: ۲۱-۲۲) سجع سکه و مهرهای شاهان صفوی، نشانگر اعتقادات مذهبی آنها بوده است. اگر چه در پشت سکه

دانشگاه تربیت مدرس، رشته هنرهای تجسمی نوشته است به این نکات اشاره می‌کند که: «در میان ادوار تاریخ ایران، دوران ایلخان مغول یکی از درخشان‌ترین دوران هنری ایران است که نمونه‌های آن را می‌توان از آثار به جای مانده نگارگری، معماری، فلزی و مسکوکات مشاهده کرد. نوشته‌های روی سکه‌ها، علاوه بر کارکرد اطلاع‌رسانی، جنبه تزئینی داشته‌اند. اما تعدادی موارد که نقوش حیوانی و گیاهی در آن استفاده شده، بسیار اندک است و نقوش انسانی و آثار تفکر آیین‌های مغولی در سکه مشاهده نشده است. لازم به ذکر است آثار تأثیرات و شعائر دینی را می‌توان روی سکه‌ها مشاهده نمود. خط مورد استفاده در سکه‌ها کوفی، ایغوری و کوفی بنایی است. طراحان سکه سعی نموده‌اند تا با ایجاد نوعی ترکیب‌بندی بین نوشتار روی سکه‌ها، جنبه زیباشناسانه را مورد توجه قرار دهند. از نوشته‌های سکه‌های اسلامی ایران، به طور صحیح می‌توان تغییر و تحول خط، جریان تاریخ و وضعیت مذهب را تشخیص داد. بخش اعظم روی سکه‌ها، نوشته‌هایی است که شامل ادعیه و القابی است که با خط کوفی بر روی سکه‌ها نقش بسته است».

تعریف سکه و وضعیت سکه‌سازی در دوره

صفوی

سکه، قطعه‌ای کوچک، معمولاً گرد و به شکل قرص از جنس فلزاتی مانند طلا، نقره، نیکل، مس و آلومینیم است که از طرف دولت‌ها و حکام با شکل و اندازه معین، و با نقوش و خطوطی که دستور و مورد اعتماد نظام حکومتی است، ضرب می‌شود و دولت ارزش آن را تثبیت و ضمانت می‌کند و به عنوان پول به جریان می‌اندازد. به عبارت دیگر، سکه، قطعه فلزی معینی است که روی آن علامت رسمی دولت یا حکومتی، که عیار و وزن آن را نشان می‌دهد، نقش گردیده است. سکه از فلزات مختلف و آلیاژی‌هایی مانند مفرغ ساخته شده که اصول اولیه آن

گردید تا با ریختن اطلاعات ۴۳۸ سکه درون آن جدول، طبقه‌بندی‌ای از موضوعات بالا به دست آید. در ادامه و از آنجا که موضوع اصلی مقاله، نقوش گیاهی بود، ابتدا تنوع و تعدد نقوش در سکه‌های دوره صفوی شناسایی گردید و بر اساس اطلاعات مذکور، گزینه‌های ویژه‌ای برای نقوش گیاهی در نظر گرفته شد. با خوانش و بررسی اطلاعات به دست آمده از سکه‌های مذکور، وضعیت گزینه‌های جدول به ترتیب زیر مشخص شد:

- در ارتباط با گزینه نخست، یعنی «نام و جنس سکه»، بیشترین تعداد سکه‌های موجود متعلق به درهم با تعداد ۳۶۳ عدد است، در حالی که فلوس، ۴۵ و دینار ۳۰ عدد از جدول را به خود اختصاص داده است. به این ترتیب، سهم درهم حدود ۸۲/۷ درصد، فلوس حدود ۱۰/۳ درصد و دینار حدود ۶/۸ درصد از سهم سکه‌ها را به خود اختصاص داده‌اند (اعداد رُند شده است). کمبود دینار در میان سکه‌های بازیافتی، احتمالاً به دلیل جنس طلای آن بوده که همواره ارزش آن حفظ شده و با ذوب و یا به عنوان سرمایه، مورد استفاده قرار گرفته است. همچنین، به نظر می‌رسد درهم، مهم‌ترین و بیشترین سهم را در حیات اقتصادی مردم داشته است. جنس سکه‌ها نیز با توجه به نام آنها مشخص می‌شود. بر این مبنا جنس سکه درهم از نقره، فلوس از مس و دینار از طلاست.

جدول ۱: نام حک‌شده پادشاهان بر سکه‌ها (مأخذ: نگارندگان)

تعداد	نام پادشاه
۲۰	اسماعیل اول
۳۶	طهماسب اول
۳	اسماعیل دوم
۸	محمد خدابنده
۳۴	عباس اول (کبیر)
۶	صفی اول
۵۷	عباس ثانی

نام و القاب شاهان آمده، اما روی سکه، اغلب متضمن شعائر شیعی، همراه با اسامی ائمه اطهار (ع) با اشکال و القاب متنوع است. در بعضی از نمونه‌ها، آیات قرآنی و دعا‌های معروفی چون دعای نادعلی، نام ائمه اطهار (ع) و صلوات بر آنها، ارادت و بندگی شاه به حضرت علی (ع)، تکرار نام‌های حضرت محمد(ص)، امام حسن (ع)، امام علی (ع) و در بعضی موارد نیز نام حضرت فاطمه زهرا (س) آمده است. از زمان شاه اسماعیل دوم، حک شعر بر روی سکه متداول و از زمان شاه عباس دوم (۱۱۰۵-۱۰۷۷ ه.ق) اغلب عناوین و القاب به صورت اشعار فارسی نوشته شد که از ابداعات و نوآوری‌های این دوره محسوب می‌شود. برای نمونه، استفاده از حروف کشیده و معکوس در ضرب سکه‌های شاه عباس سوم صفوی (۱۱۴۴ تا ۱۱۴۸ ه.ق) باعث فضا سازی مناسب روی سکه و شکل‌تر شدن آنها شده است. همچنین، رعایت اصول هندسی و نسبت طلایی در هنر خوشنویسی، از جمله خطوط نستعلیق، ثلث و نسخ، باعث پیدایش نوعی تقارن در ظاهر سکه‌های چکشی گردید. به گفته ارجمندفر (۱۳۹۵: ۳۹) اسم سکه‌ها عموماً مترادف با ارزش آنها بر حسب دینار بود. نام سکه‌های دوره صفویه دینار، درهم و فلوس بود. درهم و فلوس، پول رایج در جامعه و دینار معمولاً برای مراسم تشریفات بود.

یافته‌ها: معرفی نقوش گیاهی داده‌های مورد

بررسی

همان‌گونه که در مقدمه نیز بیان گردید، تمامی ویژگی‌های متعلق به ضرب و نقش‌آفرینی بر سکه‌ها، در ارتباط با هم بوده و شناخت یک ویژگی، مانند نقش گیاهی، آشنایی با دیگر ویژگی‌ها را برای تحلیل آن، ضروری می‌نماید. از طرف دیگر، توصیف تک‌تک سکه‌ها به طولانی شدن بحث منجر می‌شود. بنابراین، با نگاهی کمی‌گرایانه، جدولی با گزینه‌های: «نام و جنس سکه»، «نام پادشاه»، «محل ضرب» و «نقوش گیاهی» تهیه

نمادین، در نقش‌آفرینی گیاه روی سکه‌های این شهرها تأثیر داشته است.

محل ضرب	تعداد	محل ضرب	تعداد
اصفهان	۷۶	مشهد	۱۶
تبریز	۱۰۴	شیراز	۸
رشت	۱۳	تهران	۵
اردبیل	۴	نخجوان	۲۰
قزوین	۱۶	جعفرآباد	۱
استرآباد	۶	مراغه	۱
ایروان	۱۴	مازندران	۶
خوی	۲	یزد	۲
تفلیس	۱۹	لاهیجان	۲
بغداد	۱	ساری	۲
هویزه	۶	گنجه	۴
شوشتر	۲	دزفول	۳
هرات	۴	سمنان	۲
اردو	۴	اردوبار	۲
شوماخی	۳	دورق	۲
اردبیل	۲	بارفروش	۵
جاجرم	۱	دادیان	۱
قم	۷	کاشان	۷
جمع کل	۳۷۵	عدد نامشخص	۶۳

جدول ۲: محل ضرب سکه‌ها در مناطق تحت نفوذ صفویان (مأخذ: نگارندگان)

سلیمان اول	۳۳
سلطان حسین	۱۲۱
طهماسب ثانی	۴۰
عباس ثالث	۱۸
اسماعیل ثالث	۱۶
سام بن سلطان حسین	۱
سلیمان دوم (شاه محمد)	۵
حکام محلی	۴۰
جمع کل	۳۹۸

• دومین گزینه در جدول، «نام پادشاه» بود که سکه‌ها با اسم و مشخصات آنها رسمیت پیدا می‌کرد. از آنجا که نام پادشاهان باعث اعتبار سکه‌ها می‌شد، این گزینه‌ها می‌تواند دلایل بهره‌گیری از نقوش گیاهی در زمان پادشاهان صفوی را تا حدودی مشخص کند (جدول ۱). بر اساس جدول مذکور، بیشترین تعداد سکه‌های دارای نقوش گیاهی، مربوط به دوران پادشاهی سلطان حسین و کمترین تعداد مربوط به دوران حکمرانی سام بن سلطان حسین است. از آنجا که مطابق جدول، بیشترین تعداد سکه‌ها متعلق به شاه سلطان حسین است و از برخی پادشاهان صرفاً تعداد انگشت شماری سکه به دست آمده، مسلماً مطالعه بر روی پادشاهان دارای سکه فراوان، علمی‌تر خواهد بود.

• مهم‌ترین و اصلی‌ترین گزینه بررسی‌شده، مربوط به نقوش گیاهی است که «جدول شماره ۳» تنوع و تعدد آنها را نشان داده است. اندازه سکه، فضای خالی در زمینه‌های پشت و روی سکه، توجه به ترکیب‌بندی نقش گیاهی با سایر نقش‌ها، ارتباط موضوعی نقش و خط، باورهای مردم و حکومت نسبت به نشانه‌شناسی نقوش گیاهی، تنوع نقش‌های گیاهی در سایر هنرها از جمله تذهیب، طراحی فرش، نگارگری و مانند آنها موجب تنوع گسترده در نقوش گیاهی شده است. در این خصوص، مشاهده

• محل ضرب سکه، سومین گزینه مورد بررسی درباره سکه‌ها بود که «جدول ۲»، ریز این دریافت‌ها را نشان می‌دهد. بر اساس این جدول، تبریز، اصفهان، نخجوان، تفلیس و مشهد به ترتیب بیشترین تعداد سکه و سایر محل‌ها مانند خوی، یزد، لاهیجان، جاجرم، اردوبار، دورق و دادیان، کمترین داده‌های سکه را داشتند. تمرکز صفویان در شهرهایی مانند تبریز، اصفهان و مشهد، شاید دلیلی بر این پراکندگی در جدول باشد. مسلماً نوع گیاهان مورد استفاده در هنر و معماری این شهرها، به صورت‌های طبیعی و

نقش‌های گیاهی گاه متفاوت در یک منطقه بی دلیل نبوده و نیازمند تحقیق بیشتر است.

نقوش گیاهی	عدد	نقوش گیاهی	عدد	نقوش گیاهی	عدد	نقوش گیاهی	عدد
گل سه پر (تک)	۲۷	اسلیمی برگدار و برگ	۱	گل سه و پنج پر و اسلیمی گلدار	۵	گل سه پر و اسلیمی گلدار و برگدار	۱۹
گل پنج پر (تک)	۵	اسلیمی دهان اژدری و برگ	۱	گل سه و پنج پر و اسلیمی برگدار	۲	گل سه پر، اسلیمی گلدار و دهان اژدری	۱
گل تزئینی (ترنج) (تک)	۸۳	برگ و گل پنج پر	۱	گل سه و پنج پر دهان اژدری	۱	گل پنج پر و تزئینی (ترنج) و برگ	۲
گل شش پر، اسلیمی گلدار و برگدار	۱	اسلیمی برگدار	۷	گل سه پر و پنج پر و برگ	۱۸	گل پنج پر، اسلیمی گلدار و برگدار	۱۸
گل سه پر و پنج پر و تزئینی (ترنج)	۴	گل سه، پنج و شش پر	۲	گل سه پر و شش پر	۱	گل پنج پر، برگ و درخت	۱
گل تزئینی (ترنج) و برگ		برگ (تک)	۱۷	گل پنج پر و برگ	۷	برگ و درخت	۲
گل سه پر و پنج پر	۳۴	درخت (تک)	۲	گل سه پر و تزئینی و برگ	۱	گل تزئینی (ترنج) و برگ و درخت	۱
گل سه پر و تزئینی (ترنج) و اسلیمی گلدار	۱	گل سه پر و پنج پر و اسلیمی گلدار و برگدار	۱۰۶	گل سه پر و پنج پر و اسلیمی گلدار و دهان اژدری	۱	گل سه پر، پنج پر و تزئینی (ترنج) و اسلیمی گلدار	۶
گل سه پر و تزئینی (ترنج)	۷	گل سه پر و پنج پر - پر، برگ و درخت	۲	گل پنج پر و تزئینی (ترنج)	۱	گل سه پر و شش پر، اسلیمی گلدار و برگدار	۱
گل پنج پر، تزئینی (ترنج) و اسلیمی گلدار و برگدار	۱	گل سه پر و شش - پر، اسلیمی گلدار و برگ	۱	گل سه پر، تزئینی (ترنج) و اسلیمی گلدار و برگدار		گل سه پر، اسلیمی گلدار، برگدار و برگ	۱
گل سه پر و دهان اژدری	۱	گل سه پر و اسلیمی برگدار	۲	گل سه پر، پنج پر، شش پر و اسلیمی گلدار و برگدار	۷	گل سه پر، پنج پر و تزئینی (ترنج) و اسلیمی گلدار و برگدار	۳
گل سه پر، پنج پر، شش پر، تزئینی (ترنج) و اسلیمی گلدار و برگدار	۲	گل سه پر و درخت	۲	گل سه و پنج پر، اسلیمی گل و برگ، دهان اژدری	۳	گل سه پر، پنج پر و اسلیمی گلدار و برگدار	۵
گل سه پر و برگ	۱۶			جمع کل		جمع کل	۴۳۸

جدول ۳. تنوع حضور نقوش گیاهی بر سکه‌های مورد بررسی از دوره صفویه (مأخذ: نگارندگان)

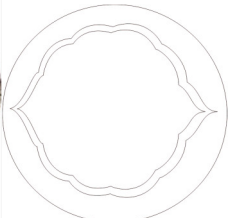
- درخت کمتر از بقیه مورد استفاده قرار گرفته است (تصویر ۶).

تصویر ۱. گل سه پر (مأخذ: سایت موزه ملک؛ طرح از نگارندگان)

تصویر ۲. گل پنج پر (مأخذ: سایت موزه ملک؛ طرح از نگارندگان)

تصویر ۴. اسلیمی برگ‌دار (مأخذ: سایت موزه ملک؛ طرح از نگارندگان)

تصویر ۳. گل تزئینی (ترنج)

(مأخذ: موزه سکه بانک سپه؛ طرح از نگارندگان)

بر اساس یافته‌های مربوط به داده‌های بررسی شده، به طور کلی، از انواع نقش‌های گیاهی برای نقش‌آفرینی بر سکه‌ها استفاده شده است. این نقوش بسته به موقعیت‌های مختلف، گاهی به صورت تک و یا ترکیبی به کار رفته‌اند. تک‌نگاری نقش‌های گیاهی بیشتر به دلیل کمی فضای خالی سطح سکه و جایگزینی آنها به عنوان نقطه و مانند آنها بوده و نقوش ترکیبی، معمولاً در زمینه خالی با فضای بیشتر مورد استفاده قرار می‌گرفته است که در ادامه به آنها پرداخته می‌شود:

نقوش تک:

- گل‌های ختایی سه‌پر، بیشتر به صورت سه نقطه یا دایره کوچک در لابه‌لای حروف و کلمات (تصویر ۱).
- گل‌های ختایی پنج‌پر، بیشتر به صورت پنج نقطه یا دایره کوچک در لابه‌لای حروف و کلمات. به این نوع گل‌ها در هنر تذهیب گل‌های گرد گفته می‌شود. ویژگی گل‌های سه و پنج‌پر این است که می‌تواند جای نقطه‌ها را گرفته و همچون دوایری کوچک، فضای خالی میان حروف را پر کند (تصویر ۲).
- گل ختایی تزئینی (ترنج)، که در هنر تذهیب نیز مورد استفاده بوده، در دوره صفویه به وفور بر روی سکه‌ها نیز به کار رفته است. این نقش از دوره شاه اسماعیل اول تا دوره شاه عباس اول بیشترین نقوش گیاهی مورد استفاده برای تزئین سکه‌ها را به خود اختصاص داده است (تصویر ۳).
- اسلیمی برگ‌دار که مایع اصلی آن از شکل برگ گرفته شده و از نقوش تذهیب است. برگ‌ها گاهی ساده و گاهی کنگره‌دار، به بندهای اسلیمی متصل هستند (تصویر ۴).
- برگ از نقوش تذهیب و طراحی سنتی و از نقوش ختایی است (تصویر ۵).

اسلیمی گل‌دار و اسلیمی برگ‌دار» است که ۱۰۶ عدد سکه و ۲۴/۱ درصد جامعه آماری پژوهش را به خود اختصاص داده است (تصویر ۱۰).

تصویر ۵. برگ (مأخذ: سایت موزه ملک؛ طرح از نگارندگان)

تصویر ۶. درخت (مأخذ: سایت موزه ملک؛ طرح از نگارندگان)

تصویر ۷. گل شش‌پر (مأخذ: سایت موزه ملک؛ طرح از نگارندگان)

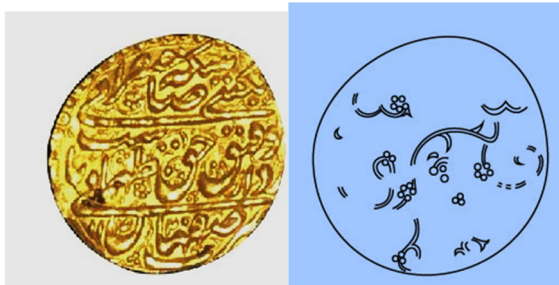

تصویر ۸. اسلیمی گل‌دار

(مأخذ: موزه سکه بانک سپه؛ طرح از نگارندگان)

تصویر ۹. اسلیمی دهان‌اژدری، موزه پول (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۱۰. گل‌های سه و پنج‌پر، نقوش اسلیمی گل‌دار و برگ‌دار، بخش اسلامی موزه ملی ایران، (مأخذ: نگارندگان)

نقوش ترکیبی: یعنی هم‌نشینی و هم‌جواری دو یا چند نقش و اتصال آنها به یکدیگر که بیشتر برای پرکردن زمین‌های خالی با فضای بیشتر به کار رفته‌اند. این نقوش عبارتند از:

- گل شش‌پر: نقشی ترکیبی که به صورت تک برای تزئین سکه‌ها مورد استفاده نبوده و جزء گل‌های ختایی است و در هنر تذهیب به گل‌های گرد معروف است (تصویر ۷).
- اسلیمی گل‌دار و ترکیب آن به این صورت است که در وسط اسلیمی، نقوش گل‌های ختایی طراحی می‌شود (تصویر ۸).
- اسلیمی دهان‌اژدری: دهانه این نوع اسلیمی‌ها از شکل حیوانات الهام گرفته و معمولاً به صورت دهانی باز با کنگره‌هایی به نشانه دندان خودنمایی کرده‌اند (تصویر ۹).
- با توجه به نمودار مربوطه از دوره شاه عباس دوم تا انتهای دوره صفویه برای تزئین سکه‌ها بیشتر از نقوش ترکیبی استفاده می‌شد. بیشترین نقوش گیاهی ترکیبی شامل «گل سه‌پر، گل پنج‌پر،

تحلیلی بر یافته‌ها

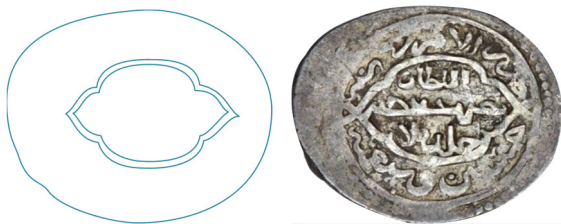
عصر صفوی، آغاز دورانی نوین و درخشان در عرصه هنرها و فرهنگ ایران است. گرایشات و توجه سلاطین صفوی به رویکردهای فرهنگی، هنری و صنعتی و حمایت آن‌ها از صنعتگران و هنرمندان، فرصتی ایجاد کرد تا ایران در عرصه‌های مختلف هنری، به‌خصوص کتاب‌آرایی و تذهیب قرآن، به پیشرفت‌های زیادی دست یابد. نقش تعالیم اسلام از جمله ممنوعیت تصاویر عینی و مجسمه، خود باعث رویکرد به نقوش گیاهی و هندسی گردید. هنرمندان دوره اسلامی از طبیعت با گل و برگ و گیاهش، باغی بهشتی تصویر کردند که همیشه جاودان بماند و وعده‌گاه مؤمنین در سرای باقی باشد. لذا طبیعت که یکی از عناصر اصلی نقوش در همه دوره‌ها، از پیش از تاریخ تا امروزه بوده، در دوره اسلامی بیشتر مورد توجه قرار گرفت و به عنوان نقشی اصلی یا مکمل و تزئینی، در تمامی محصولات هنری و از جمله سکه به کار رفت. در این ارتباط، نقوش‌های گیاهی پیش از اسلام، به‌ویژه دوره ساسانی، همچون پیچک‌های اسلیمی، درختان و گل‌ها مورد توجه هنرمندان دوره اسلامی واقع شد.

بر اساس یافته‌های حاصله از بررسی داده‌ها و مقایسه آن با سکه‌های دوره‌های قبل از صفویه، می‌توان گفت نقش‌مایه گل یکی از قدیمی‌ترین نقوش گیاهی مورد استفاده در سکه‌های دوره صفویه بوده که مطابق با سنت‌های نقش‌پردازی گیاهی بر سکه‌زنی گذشته، و گاه با تغییراتی دنبال شده است. به این ترتیب برخی از نقوش، از گذشته تا دوره‌های ایلخانی و تیموری، گرفته شده و برخی دیگر مختص دوره صفویه است. این نقوش گیاهی، همان‌هایی هستند که در سایر هنرهای این دوره مانند قالی‌بافی، تذهیب، نگارگری، معماری، سفال‌گری و غیره مشترک بوده است. نکته شایسته توجه در این باره، تمرکز اصلی حکاکان سکه دوره صفویه در نگارش کتیبه‌ها و چهره پادشاهان بوده و به نسبت کمتری روی نقوش گیاهی در این دوره تمرکز شده است. به نظر

می‌آید هنرمندان دوره صفویه در تزئین سکه‌ها، در صورت ایجاد فضای خالی، با انواع نقوش گیاهی ساده و معمول، به پرکردن فضاهای مذکور همت می‌گماردند. از دوره شاه اسماعیل اول تا شاه صفی اول، بیشترین نقوش گیاهی مورد استفاده برای تزئین سکه‌ها گل‌های تزئینی (ترنج) بوده است. این گل‌های ترنج، بیشتر همچون قابی منظم، دور نقش اصلی را در بر می‌گرفت، تا به این ترتیب بر کتیبه و نقش اصلی تأکید بیشتری شود. ایجاد کمربندی منتظم برای محصور کردن نقش اصلی، در سایر هنرها نیز رعایت می‌شده است. به عبارت دیگر، با تکیه بر داده‌های بررسی شده، نقوش گیاهی سکه‌ها، در خدمت کتیبه و نقش انسانی موجود بر سکه‌ها بوده و کمتر به عنوان نقش اصلی از آنها استفاده شده است. از دوره شاه عباس دوم تا اواخر دوران صفویه برای تزئین روی سکه‌ها، بیشتر نقوش گیاهی به صورت ترکیبی مورد استفاده قرار گرفته است. بیشترین نقوش گیاهی ترکیبی مورد استفاده بر روی سکه‌های دوره صفویه نقش «گل سه‌پر، گل پنج‌پر، اسلیمی گل‌دار و برگ‌دار» است. این ترکیب، هم‌چنانکه پیش‌تر نیز بیان شد، ساده‌ترین نوع ترکیب اسلیمی ختایی است که در سکه‌ها به کار رفته و نقش پرکن فضای خالی را در برداشته است. اوج استفاده از نقوش گیاهی به صورتی شکل‌تر و مرتب‌تر بر سکه‌ها، به ترتیب مربوط به دوران پادشاهی سلطان حسین، شاه عباس دوم و شاه طهماسب دوم است. در دوره شاه سلطان حسین، نقش اسلیمی دهان‌اژدری به همراه دیگر نقوش برای تزئین سکه‌ها مورد استفاده بوده است. این توجه بیشتر، احتمالاً به این دلیل بوده که لبه‌های دور تا دور سکه را به عنوان حد فاصل میان نقش مرکزی و لبه سکه، آذین می‌کردند تا نقش و خط در حلقه‌ای از گل و برگ قرار گیرد و به این ترتیب حجم بیشتری از نقوش گیاهی بر سکه حک شود. به عبارت دیگر، نقوش گیاهی در این دوره‌ها، هم فضاهای خالی میان کتیبه و نقوش اصلی را پر می‌کرد و

معروف شد»، اما با توجه به مسلمان و شیعه بودن فرمانروایان صفوی، مسلماً این گل با رویکرد گذشته مورد توجه قرار نگرفت و جنبه تزئینی آن بیشتر نمود پیدا کرد.

در تطبیق نقوش سکه دوره صفویه با سایر دوره‌های حاکمیتی، مشخص شد که تعداد قابل توجهی از نقوش گیاهی سکه‌های دوره صفویه برگرفته از دوره‌های ایلخانی و تیموری و برخی دیگر مختص دوره صفویه است. بر اساس مطالعه داده‌ها، بیشترین نقوش تکرار شده از دوره‌های قبل، مربوط به گل‌های تزئینی (ترنج) است. این گل‌ها در عین سادگی، به واسطه حرکات منظم و موج خود، فضای دور کتیبه‌ها را محصور کرده و به این ترتیب اتصال یا انفصال کلمات و یا جملات را به هم مشخص می‌کردند. در برخی موارد این تقلید کامل نبود. به این ترتیب که شکلی گیاهی اخذ می‌شد، اما با تغییرات و اضافاتی بر روی سکه‌های دوره صفوی قرار می‌گرفت. برای نمونه نقش ترنج از سکه نقره انوشیروان ایلخانی (تصویر ۱۱) به صورت تک و ساده به کار رفته است؛ در حالی که بر سکه نقره شاه سلطان حسین صفوی (تصویر ۱۲)، به صورت ترکیبی و با اضافاتی مورد استفاده قرار گرفته و علاوه بر گل تزئینی (ترنج)، از اسلیمی گل‌دار، اسلیمی برگ‌دار و گل سه‌پر که مختص تزئینات سکه در دوره صفویه بود، استفاده شده است.

تصویر ۱۱. نقش ترنج بر سکه نقره انوشیروان ایلخانی (مأخذ: سایت موزه ملک؛ طرح از نگارندگان)

هم در نقش قابی شکل نقش اصلی را زیباتر نشان می‌داد. همچنین، نقوش اسلیمی دهان‌اژدری، اسلیمی گل‌دار و گل شش‌پر به تنهایی مورد استفاده نبوده و به عنوان یک نقش ترکیبی، همراه با دیگر نقوش گیاهی روی سکه‌ها حک شده‌اند. بیشترین سکه‌های دارای نقوش گیاهی به ترتیب در شهرهای تبریز، اصفهان و خجوان ضرب شده‌اند.

تزئین سکه‌های اولیه این دوران، با تقسیمات هندسی و گیاهی ساده شروع شد؛ اما همان‌گونه که بیان شد، به تدریج جایگاه بهتری یافت، تا جایی که به گفته برخی پژوهشگران، گاهی با نقش‌های هندسی و گیاهی زیبا مانند ترنج، عبارات را حک و زمانی هنرمند با مهارتی خاص با نام ائمه (ع) این تقسیمات را ایجاد می‌کرد. مثلاً از تکرار نام حضرت علی (ع)، گلی زیبا را در مرکز سکه به وجود می‌آورد. این نوع تزئین را قاب بندی روی سکه نامیده‌اند (قائینی، ۱۳۸۸: ۳۹-۴۰؛ ترابی طباطبایی، ۱۳۸۱: ۱۴).

همچنین بیان گردید که نقوش گیاهی سکه‌های دوره صفویه ارتباط و شباهت تنگاتنگی با ایران باستان دارند. شایان توجه است که این نقوش، اگرچه در مواردی شبیه هم هستند، اما نقوش گیاهی قبل، در مواردی، گرایش به انتزاع و بازنمایی مضامین اسطوره‌ای و نمادین دارند، در حالی که نقوش گیاهی دوره صفویه بیشتر مبین طبیعت‌گرایی و پویایی در نشان‌دادن تصاویر مناظر طبیعی هستند. برای روشن شدن این مطلب، به نوشته‌های احمدیان و رشه (۱۳۹۴)، و خدام محمدی و مرانی (۱۳۹۵: ۴۶-۴۱) بسنده می‌شود که: «ایران در این دوره تاریخی از مراکز مهم پرورش گل، به ویژه گل‌های معطر بوده و همین گل‌ها در زندگی و آفرینش نمادینه شده‌اند. برای نمونه گل نیلوفر آبی را نگهدارنده فرزندت و نماد آناهیتا، فرشته نگهبان آب می‌دانستند. این گل معروف، با تغییرات تکمیلی، مورد توجه قرار گرفت و در دوره شاه عباس کبیر به گل شاه‌عباسی

تصویر ۱۳. شباهت نقوش: سکه طلا شاه طهماسب اول صفوی (مأخذ: سایت موزه ملک؛ طرح از نگارندگان)

تصویر ۱۴. پارچه مخمل زرین، سده دهم هجری، مجموعه مکی (مأخذ: توسلی، ۱۳۸۷: ۱۰۴)

نتیجه‌گیری

استفاده از نقوش گیاهی به صورت پس زمینه خطوط و نوشتار روی سکه‌های این دوره، طرحی کاملاً نو و خاص هنرمندان این دوره است. در دوره صفویه فن تذهیب شیوه خاصی پیدا کرد که تا عصر حاضر ادامه دارد. در این دوران، نقوش‌های اسلیمی و تزئینات تنوع بیشتری پیدا کرد. اسلیمی دهان‌اژدری به حد کمال خود رسید و نیز گل‌های شاه‌عباسی و اسلیمی ماری به اشکال و حالات مختلفی در تذهیب جلوه‌گر شد. آثار معماری با گچ‌بری و کاشی‌کاری و نقوش قالی‌ها و قلم‌زنی، همه به نحوی از نقوش طرح‌های تذهیب بهره‌گرفته‌اند. ادامه این هنر در سکه‌های دوره صفویه مشاهده می‌شود. اشکال نباتی، زمینه‌ای برای نمایش خطوط زیبای سکه بوده است. سکه‌شناسی به عنوان یکی از شاخصه‌های شناسایی میراث فرهنگی ملل، همواره از جایگاه ویژه‌ای در مطالعات تاریخی برخوردار بوده است و هر یک از عوامل تشکیل‌دهنده سکه مانند: نوع فلز، نقوش‌ها، نگارها،

تصویر ۱۲. نقش ترنج با ترکیب دیگر نقوش بر سکه نقره شاه سلطان حسین (مأخذ: موزه ملک؛ طرح از نگارندگان)

در ارتباط با نقوش گیاهی سکه‌ها در دوره صفوی و با توجه به بررسی داده‌ها و مقایسه آنها با سایر آثار هنری این دوره، مشخص گردید که نقوش گیاهی سکه‌ها، مختص این آثار نبوده، و هم‌زمان با دوره صفویه در سایر آثار هنری مانند (قالی‌بافی، تذهیب، نگارگری، معماری، سفال‌گری و غیره) مشترک بوده است (تصاویر ۱۳ و ۱۴). این اشتراک و سادگی، همان‌گونه که بیان شد، با هدف پرکردن فضای خالی اطراف کتیبه‌ها و نقوش‌ها به‌کار رفته است. به‌گفته قائینی، در دوران صفوی نقوش‌های اسلیمی و به‌ویژه اسلیمی دهان‌اژدری به حد کمال خود رسید و نیز گل‌های شاه‌عباسی و اسلیمی ماری به اشکال و حالات مختلفی در تذهیب جلوه‌گر شد و هنرمندان در سایر هنرها و از جمله سکه، به نحوی از نقوش تذهیب بهره‌گرفتند و اشکال گیاهی، زمینه‌ای برای نمایش بهتر خطوط زیبای سکه گردید. در دوره صفویه زمینه سکه‌ها از زمان شاه‌عباس اول دارای نقش گل‌های تزئینی (ترنج) گردید و در ادامه در دوران جانشینان وی، بیش از قبل جلوه‌گر شد و در اواخر دوره صفویه به اوج خود رسید، بطوری که در سکه‌های شاه سلطان حسین و شاه طهماسب دوم و شاه‌عباس سوم زمینه بسیار زیبایی را فراهم آورده و در لابه‌لای شعایر مذهبی، القاب و عناوین شاهان آنها را جای دادند (قائینی، ۱۳۷۵: ۸۴-۸۳).

صفویه، نقشی بارزتر و نشانه‌شناسانه بازی کرده است.

منابع

آذری‌نیا، حمیدرضا (۱۳۹۶)، «سکه، سکه‌های حاکمان شیعه ایران»، در *دانشنامه جهان اسلام*، جلد ۲۴، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تهران، بنیاد دایره المعارف اسلامی.

ارجمندفر، سعیده (۱۳۹۵)، «پژوهشی در خطوط منقوش در سکه‌های دوره صفوی (با استناد به گنجینه موزه آستان قدس رضوی)». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تهران.

احمدیان، محمد و رشه، صمد (۱۳۹۴)، «بررسی تطبیقی نقوش گیاهی و حیوانی مشترک هخامنشی و صفوی»، *اولین کنفرانس سالانه پژوهش‌های معماری، شهرسازی و مدیریت شهری*؛ یزد، مؤسسه معماری و شهرسازی سفیران راه مهرازی.

اسماعیلی، صغری (۱۳۸۵)، *پژوهشی در سکه‌ها و مهرهای دوره صفوی*، تهران: پژوهشکده زبان و گویش با همکاری اداره کل امور فرهنگی.

برومند، صفورا (۱۳۹۶)، «سکه»، در *دانشنامه جهان اسلام*، جلد ۲۴، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تهران، بنیاد دایره المعارف اسلامی.

بهشید، بابک (۱۳۹۹)، «بازنگری بر تاریخ ظهور شاه اسماعیل صفوی در عرصه سیاسی ایران بر طبق سکه‌های نویافته از ری»، *باستان‌شناسی ایران*، بهار و تابستان ۱۳۹۹، شماره ۱۸، صص ۱۹-۱۳.

ترابی طباطبایی، سیدجمال (۱۳۵۰)، *سکه‌های شاهان اسلامی ایران*، تبریز: اداره کل فرهنگ و هنر آذربایجان شرقی.

ترابی طباطبایی، سیدجمال (۱۳۸۱)، *سکه‌های ماشینی ایران و مقدمه‌ای بر سکه‌شناسی*، انتشارات مهد آزادی

توسلی، رضا (۱۳۸۷)، «بررسی تطبیقی نقوش منسوجات

علائم روی سکه، محل ضرب، نوع خط، تاریخ ضرب، ابزار ضرب و ... ، به لحاظ شناخت تاریخ، فرهنگ، هنر و نیز اقتصاد هر دوره تاریخی نقش عمده‌ای دارد. عصر صفوی به‌ویژه در زمینه تغییرات پدیدآمده بر روی سکه‌ها، دوره‌ای ویژه است و تغییرات ایجاد شده خاص عصر صفوی است و در دوره‌های پیشین کمتر سابقه داشته است. با تکامل نقش اسلیمی در ایران به‌ویژه در عهد صفوی و ترکیب این هنر و خوشنویسی با یکدیگر، زیبایی سکه‌های چکشی پیشرفت چشم‌گیری نمود.

استفاده از حروف کشیده در رسم‌الخط نستعلیق در دوران صفویه و سوارکردن حروف بر روی یگدیگر و ادغام این هنر با گل‌آرایی و اسلیمی‌های زیبا در دوران صفویه وجاهت سکه‌های ایرانی را دو چندان نموده است. با توجه به مطالعات به عمل آمده در زمینه نقوش گیاهی سکه‌های دوره صفویه، پژوهش حاضر در صدد پاسخ به این پرسش‌ها بودند که ویژگی‌های نقوش گیاهی در سکه‌های دوره صفوی چیست؟ و از چه جایگاهی برخوردارند؟ با مطالعه و بررسی نقوش گیاهی تعداد ۴۳۸ عدد سکه از دوره صفوی این نتیجه حاصل شد که نقوش گیاهی در دوره صفویه هم مورد توجه قرار گرفت، به گونه‌ای که از تعداد ۶۳۶ عدد سکه، بیش از دو سوم آنها نقش گیاهی داشتند. اهمیت و جایگاه استفاده از نقوش گیاهی در سکه‌های دوره صفوی، بیشتر به صورت پس‌زمینه برای کتیبه‌ها بود و تقریباً به صورت مستقل و تک از آنها استفاده نشده است. اگرچه برای معرفی جایگاه سکه‌ها در هر دوره، معمولاً به نقش پادشاه، جنس سکه، محل ضرب و تاریخ ضرب اشاره می‌شود، اما از آنجا که بیشتر سکه‌های مورد مطالعه، مزین به نقوش گیاهی بوده‌اند، می‌توان بیان کرد که نقوش گیاهی در دوره صفویه شامل مجموعه‌ای از گل‌های سه‌پر، پنج‌پر، شش‌پر و تزئینی (ترنج)، اسلیمی گل‌دار، برگ‌دار و دهان‌اژدری و درخت به صورت تک و یا ترکیبی مورد استفاده قرار گرفته و در نیمه دوم سلطنت

عزیزی، تهران: مرکز. فرهمندپور، مصطفی (۱۳۹۱)، «نظام ضربخانه‌ای و مسکوکات عصر قاجار»، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شاهرود.

قائینی، فرزانه (۱۳۷۵)، «سکه‌شناسی دوره صفویه (بر اساس اوضاع مذهبی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و نظامی دوره صفویه)»، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، دانشگاه تربیت مدرس.

قائینی، فرزانه (۱۳۸۸)، *سکه‌های دوره صفویه: سکه‌شناسی*، تهران: موسسه فرهنگی انتشاراتی پازینه.

قشقایی نژاد، زهرا (۱۳۸۷)، «سازمان پولی ایران در عصر صفویه»، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس.

ملکزاده بیانی، ملکه (۱۳۸۹)، *تاریخ سکه از قدیمی‌ترین ازمه تا دوره ساسانیان*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران

یزدانی، اکبر (۱۳۹۱)، «پول ایران در دوره صفویه». *روزنامه پیام بهارستان*، سال چهارم، دوره دوم، شماره پانزدهم.

صفوی و عثمانی». *دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی*؛ شماره هشتم، صص ۱۰۶-۸۷.

ثواقب، جهانبخش، شهیدانی، شهاب، امرایی، سیاوش، (۱۳۹۵)، «روند دگرگونی نقوش و شعائر مذهبی بر روی سکه‌های دوره صفوی»، *دو فصلنامه علمی-پژوهشی تاریخ‌نامه بعد از اسلام*؛ سال ششم، بهار و تابستان، شماره دوازدهم، صص ۱۱۱-۶۳-۱۱۱.

خدا محمدی، مریم و مرآتی، محسن (۱۳۹۵)، «مقایسه نقش‌مایه گل در ایران پیش از اسلام و تطبیق آن با نشان‌های قرآن‌های سده‌های چهارم تا نهم ه.ق». *دو فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات تطبیقی هنر؛ بهار و تابستان*، سال ششم، شماره یازده، صص ۵۳-۳۹.

خسروی، فریبرز (۱۳۸۷)، «بررسی نقوش سکه‌های دوران ایلخانی موزه ملک تهران با کاربردی در گرافیک معاصر»، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، دانشگاه تربیت مدرس.

سرفراز، علی اکبر و آورزمانی، فریدون (۱۳۷۹)، *سکه‌های ایران*، تهران: سمت.

سیدصدر، سید ابوالقاسم (۱۳۸۸)، *دایره‌المعارف هنرهای صنایع دستی و حرف مربوط به آن*، تهران: سیمای دانش.

سیوری، راجر (۱۳۷۲)، *ایران عصر صفوی*، ترجمه کامبیز